

з'ясовані у світовій науці, проте не в українській, зокрема щодо Малоперещепинського скарбу та його етнічної інтерпретації. У болгарських істориків (а також російських, німецьких, австрійських) не викликає сумнівів, що скарб є похованням володаря Великої Булгарії – Кубрата, здійсненим близько 668 р. Ця версія знайшла відображення в болгарських навчальних посібниках та підручниках. Однак деякі сучасні українські дослідники висловлюють сумніви з цього приводу [9, 28], що виглядає не достатньо обґрунтованим. Ретельно вивчаючи історичну постать Кубрата як лідера європейського рівня (для свого часу), В. Жук підтвердила спостереження зарубіжних вчених щодо Малоперещепинського скарбу [10, 104 – 106; 11, 81 – 84]. Звертаючись до давньоболгарських літописів, дослідниця висловлює свою позицію щодо процесу етногенезу болгар – наукової проблеми, яка ще допоки не знайшла однозначного тлумачення. Тривалий час навіть навчальні посібники з історії південних та західних слов'ян вважали їх тюркомовними кочовими племенами та лише згодом почали згадувати тюркських болгар як їх окрему гілку [12, 203].

Відповідаючи на питання щодо причин розбіжностей у вирішенні вищезгаданого питання, В. Жук вказує на дві обставини. По-перше, самі праболгари вважали всі ті народи, які мешкали на територіях їхніх давніх державних об'єднань чи місць проживання, своїми предками або спорідненими з собою. По-друге, вони були одним із державотворчих етносів у Тюркському, Західному та Східному Тюркських, Аварському і Хозарському каганатах, у Великій Булгарії, у Волзькій Булгарії, у Булгарії на Балканах – Першому Болгарському царстві, а потім і в Київській Русі та Московській державі (Східно-Руських князівствах) [2, 10]. Говорячи про історичні витоки праболгар, вона солідаризується з тими болгарськими вченими, які, починаючи з 1990-х рр., обстоювали теорію східноіранського походження цієї етнічної спільноти. Це, зокрема, П. Добрев (Добрев П. Произходът и прародината на българите в светлина на комплексните данни // Български векове: Списание за история на българите. – София, 1999. – Т.1; Добрев П. Неопзната древна България. – София, 2001), Г. Бакалов (Бакалов Г. Малко известни факти от историята на древните болгари // Наука. Съюз на ученията на България. – Т.15. – Кн.1), Д. Димитров (Димитров Д. Прабългарите на северното и западното Черноморие. – Варна, 1987) та Г. Костов (Костов Г. Хан Кубрат – будівничий «Magna Bulgaria» й прадавня історія України // Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. – К., 1994. – №3–4), які доводили думку, що праболгари мали східноіранське коріння, мігрували та певний період часу мешкали у південно-східній частині Центральної Азії. Разом з іншими дослідниками (О. Бурмов, Р. Барієв), вона наголошує: праболгари, як і всі народи, – не расова і не біологічна, але історична спільнота. Праболгарська народність – результат багатовікового розвитку, впродовж якого вона асимілювалася з багатьма етносами та до остаточного визначення набула спочатку тюркського характеру, а згодом слов'янизувалася [1, 80].

Таким чином, історична болгаристика у творчому спадку В. Жука була різноманітною як тематично, так і хронологічно. Апеляція до широкого кола історичних джерел, у тому числі відомих вузькому колу науковців, їх ретельний аналіз, досконала робота з фактом, широкий науковий виднокіл були типовими для її розвідок. Опосередковано це сприяло руйнації кон'юнктурних нашарувань та неадекватних уявлень стосовно не тільки історії Булгарії у вітчизняному її варіанті (етнічна еволюція протоболгар, зв'язки українського та болгарського народів

на регіональному рівні на різних етапах їх історичного розвитку та механізми їх збереження), але й національної історії дослов'янського періоду. Болгаристичні розвідки В. Жука, зокрема щодо етногенезу праболгар, завжди кореспондувалися з науковими спостереженнями зарубіжної та сприяли поступу національної болгаристики. Наукова та практична цінність цих студій незаперечна, адже сприяє адекватному відтворенню минулого. Попри ту обставину, що за межами Болгарії теорія східноіранського походження пращурів болгар не набула всезагального визнання, науковий доробок дослідниці об'єктивно сприяє розширенню джерелознавчої бази для вирішення питання про історичні корені одного з найдавніших етносів на європейському континенті. З іншого боку, аналіз наукового спадку дослідниці допомагає позбутися застарілих стереотипів відносно рівня та характеру розвитку української славистики та ставить на порядок денний завдання про комплексний підхід на підґрунті різних наукових дисциплін вивчення історії праболгар як перспективний напрям дослідження вітчизняної ранньосередньовічної доби.

1. Жук В.Н. *Из сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н.е. – XVI н.е.)*. – Полтава, 2005.
2. Жук В.Н., Нурутдинов Ф.Г.-Х. *Новий погляд на історію Полтавщини й України (За давньоболгарськими літописами)*. – Полтава, 2008.
3. Жук В.Н. *Велика княгиня Ольга // Постметодика*. – 1993. – № 2.
4. Жук В.Н. *Про Кия та час заснування Києва // Постметодика*. – 1997. – № 4.
5. Жук В.Н. *Три імені Полтави // Постметодика*. – 1998. – № 4.
6. Жук В.Н. *Собор болгар України на Полтавщині // Постметодика*. – 2002. – № 1.
7. Железний А. *Ислам на киевских горах // Товарищ*. – 1998. – №3 9; Железний А. *О нашем земляке Микаиле Шамси-Баишу // Товарищ*. – 1997. – №№ 21, 22, 23; Железний А. *Загадки киевских топонимов // Товарищ*. – 1997. – № 24; Безунов Ю.К. *История Руси*. – Т. 1: *С древнейших времен до Олега*. – СПб., 2007.
8. Вернадский Г.В. *История России. Древняя Русь*. – М.; Тверь, 1997.
9. *Полтавщина. Историчний нарис / Редкол.: Б.В. Год та ін.* – Полтава, 2007.
10. Жук В.Н. *Курбат – володар Великої Булгарії // Болгарський щорічник*. – К., 2006. – Т. 6.
11. Жук В.Н. *Давні болгари // Слов'янський збірник*. – Вип. 1. – Полтава, 2002.
12. *Історія західних та південних слов'ян з давніх часів до XX ст.: Курс лекцій / За ред. В.І. Ярового*. – К., 2001.

О. В. Бондаренко

КУПЕЦТВО РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДОРЕФОРМНОЇ ДОБИ (ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ТА РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ)

Нині в історичній науці спостерігається стійка тенденція зростання інтересу до історії підприємництва, його ролі в житті суспільства. Російська імперія, до складу якої входила і більшість українських територій, мала значний досвід підприємництва. Купецтво як головний підприємницький стан, що становив кістяк буржуазії, незважаючи на свою нечисленність, робило вагомий вплив на економічне, політичне, культурне та громадське життя суспільства. Тому не дивно, що в останні два десятиріччя історія купецтва, за словами Н. Міненко, «все більше прочно утверджується на історіографічному полі» [1, 30]. Активні наукові пошуки в цій галузі призвели до появи значної кількості публікацій, присвя-

чених різним періодам, регіонам та аспектам діяльності купецького стану. Між тим, вивчення будь-якої історичної теми, у тому числі й історії купецтва, не може вважатися закінченим, якщо не буде проведено ретельний аналіз літератури, опублікованої з цієї теми та підбито підсумки її дослідження. Особливої актуальності це положення набуває сьогодні, коли в історичній науці відбувається пошук нових концепцій, рішень та методологічних підходів.

Період останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. став одним з найважливіших етапів в історії купецького стану Російської імперії. Саме в цей час відбувався процес оформлення юридичного статусу купецтва, отримання соціально-політичних прав, що дозволило йому стати елітою міського населення. Мета цієї статті полягає у спробі історіографічного аналізу дореволюційних та радянських досліджень ролі та місця купецтва Російській імперії у дореформений період.

Аналізуючи дорадянську історіографію, відзначимо, що спеціальних робіт, присвячених історії купецтва Російської імперії, не було. Однак у дослідженнях від середини XIX ст. деякі аспекти окресленої теми знайшли своє відображення, зокрема питання правового статусу купецького стану, становища купця в суспільстві, створення купецького товариства, формування та місце серед міського населення купецьких гільдій тощо [3, 5]. Активізації наукових студій сприяла підготовка та проведення реформ 1860 – 70-х рр., поява загальної концепції станового розвитку Росії, посилення соціально-економічної складової в історичних дослідженнях, а також пореформений розвиток підприємництва. Важливе значення для вивчення історії купецтва мали загальні праці істориків та представників історико-правової науки з історії дореформених міст та суспільних станів Російської імперії Л. Плошинського [4], М. Варадінова [5], П. Муллової [6], Б. Чичеріна [7], І. Дитятіна [8], В. Ключевського [9], О. Кізоветтера [10], К. Пажитнова [11]. Так, В. Ключевський у своїх роботах окреслив загальний напрям у вивченні російського міста та історії станів у Російській імперії. Л. Плошинський головну увагу зосередив на дослідженні юридичного статусу купецтва та сутності його гільдійської структури. М. Варадінов, проаналізувавши законодавчі акти, прослідкував процес створення гільдійської станової структури купецтва і дійшов висновку, що встановлювалася вона в «государственных видах ... для удовлетворения потребностей самих гильдейских членов» [5, 112]. Сутність підходу І. Дитятіна полягає у тезі про історію російського міста як історію «... регламентации, преобразований торгово-промышленного городского населения со стороны верховной власти. Ход этих преобразований определяется воззрениями, какие верховная власть имела на государственные интересы» [8, 109]. О. Кізоветтер проаналізував питання виникнення та діяльності органів станового купецького управління, показав благодійну діяльність купецтва [3, 4].

В кінці XIX – на початку XX ст. істотно підвищення ролі купецтва в соціально-економічному та культурному житті Російської імперії позначилося на зростанні інтересу дослідників до його історії. Як наслідок, з'явилися численні нариси з історії торгівлі, промисловості, торгово-промислових підприємств [12]. Значна кількість публікацій присвячується діяльності купецьких закладів, історії окремих купецьких родин [13].

На початок XX ст. припадає і поява перших узагальнюючих праць з історії буржуазії. Так, К. Пажитнов проаналізував еволюцію російської буржуазії, вважаючи її малорухливою та політично індиферентною, що як клас не розвивалася аж до реформи 1861 р., вказавши і на головну причину такого становища – панування кріпос-

ного ладу [11, 20]. Крім того, вчений відзначив негативну роль у вихованні «третього стану» і держави, яка, на його думку, своїми подачками розвивала почуття «безбідного існування», що не сприяло формуванню духу підприємництва й приватної ініціативи [14, 5]. Дослідник проблеми П. Берлін звернув увагу на становлення російської буржуазії у першій половині XIX ст. та особливу роль Вітчизняної війни 1812 р. у зростанні політичної свідомості купецтва [15, 117].

Отже, для дорадянської історіографії була властивою розробка лише окремих аспектів історії купецтва останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. Автори публікацій досліджували правовий статус купецького стану, висвітлювали діяльність окремих купецьких родин, підприємницьку та громадську діяльність купців. Відбувалося накопичення фактичного матеріалу та робилися перші спроби його наукового аналізу.

В результаті жовтневих подій 1917 р. починає складатися кардинально нова історична ситуація, що спричинила зміну й історичних поглядів. Їх формування відбувалося практично одночасно і завершилося в 1929 р. утвердженням нових теоретико-методологічних засад та ідеологічної заданості, на яких будувалася історична наука. Тема купецтва практично не досліджувалася, оскільки пріоритетними були соціально-економічні процеси в російському селі, історія пролетаріату та класової боротьби. Вивчення підприємництва, і зокрема купецтва, вважалось безперспективним. Все ж до кінця 1920-х рр. в історіографії продовжувався і немарксистський напрям, що визнавали і самі історики-марксистки [16, 74]. Саме цим можна пояснити видання 1922 р. книги П. Берліна «Русская буржуазия в старое и новое время», яку дослідники вважають першою узагальноючою працею з історії російської буржуазії в радянській історіографії [17, 14].

З середини 1950-х рр. характерною рисою досліджень з історії купецтва стає значне розширення їх напрямів, введення в науковий обіг широкого кола архівних джерел. Позитивний вплив на вивчення історії купецького стану мала дискусія кінця 1960 – середини 70-х рр. з проблеми переходу від феодалізму до капіталізму, в ході якої були поставлені питання, що вимагали ґрунтовного опрацювання історії буржуазії та головного джерела її формування – купецтва [18].

Значний внесок у дослідження історії купецького стану зробили В. Яковцевський [19], П. Риндзюньський [20 – 22], Ф. Полянський [23 – 24], Б. Кафенгауз [25 – 26], Ю. Клокман [27 – 28], І. Гуржій [29 – 30], Г. Рабинович, В. Скубневський [31], Б. Миронов [32 – 33]. У своїх працях, що з'явилися в 1950 – 80-х рр. вони розширили проблематику окресленої теми за рахунок, насамперед, постановки таких питань, як особливості первісного нагромадження капіталу, формування всеросійського ринку та генези капіталізму в Росії, політико-правові умови купецького підприємництва, спадкоємність капіталів, конкуренція і ділове співробітництво купців і підприємців з інших станів тощо [34, 12 – 13]. Однією з перших стала книга В. Яковцевського, в якій автор досліджує форми розвитку купецького капіталу [35, 6]. Дореформене купецтво як одну з основних категорій міського населення розглянув П. Риндзюньський. У цьому, одному з найкращих досліджень з історії дореформених міст Російської імперії, проаналізовано розвиток власне міських поселень, докладно висвітлена еволюція купецтва першої половини XIX ст. [35, 8]. Ф. Полянський, досліджуючи міський розвиток XVIII ст., вказував на поступальний розвиток зовнішньої та внутрішньої торгівлі, що був пов'язаний із географічним поділом праці і зумовлений численністю купецтва, вказує на перетво-

рення міст у центри «накопичення крупних капіталів, необхідних для розвитку мануфактури» [36, 166 – 167].

З українських істориків, які торкалися питання історії купецтва, не можемо оминути науковий доробок І. Гуржія. Він одним з перших спробував висвітлити проблеми еволюції купецтва та розвиток товарного виробництва й торгівлі в Україні у дореформений час. Для його праць характерні не лише фаховий виклад фактичного матеріалу, а й спроби теоретичного обґрунтування положень і широких узагальнень [37, 6]. Позиція І. Гуржія найкращим чином викладена в статті, опублікованій в Радянській енциклопедії історії України. Купецтво, на думку вченого, являло собою соціальний стан чи прошарок вищих класів, який займався торгівлею в умовах приватної власності на товари. У Російській імперії цей стан остаточно сформувався у другій половині XVIII ст., коли визначився організаційно, об'єднавшись у гільдії та одержавши з рук царського уряду деяке самоврядування і судочинство. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. купецтво об'єднало не тільки гільдійську, а й сільську торговельну та промислову буржуазію [38, 534].

Важливе значення у вивченні купецького стану мають праці Б. Миронова, який, досліджуючи демографічний, соціальний та економічний розвиток російських міст з 1740 до 1860-х рр., детально проаналізував проблеми соціальної структури, мобільності міського населення, зокрема купецтва, його ментальності, взаємодії міста та села.

Підводячи підсумки огляду історіографії купецтва Російської імперії дореформеної доби відзначимо, що дослідники зробили значний внесок у розробку цієї проблеми. Дорадянські автори зібрили певний фактичний матеріал про торгово-промислову діяльність купецтва, купецьких організацій, історію окремих купецьких родин. У цілому для робіт дорадянського періоду був притаманний науково-описовий характер. Для радянських часів тема історії купецтва перестала бути популярною. Окремі автори, що зверталися до неї, наголошували, перш за все, на аналізі соціально-економічних процесів у класово-антагоністичному суспільстві, а роль буржуазії і купецтва зокрема, висвітлювалася негативно, з наперед заданих жорстких ідеологічних схем. Тим не менше, радянські дослідники значно розширили напрями досліджень, їх тематику, у науковий обіг було введено значний масив документів центральних та місцевих архівів, що стосувалися історії купецтва дореформеного періоду. Проте, в дореволюційній та радянській історичній науці так і не були поставлені та досліджені питання соціокультурного виміру купецтва, його роль у розвитку науки і культури. Випали з поля зору дослідників і такі важливі аспекти історії купецтва, як менталітет купецького стану, моральні, естетичні та соціальні пріоритети, його меценатська та благодійна діяльність.

1. Миненко Н.А. Урали Сибирь конца XVI – первой половины XIX в. в новейшей отечественной историографии // Культурное наследие Азиатской России. – Тобольск, 1997.
2. Медведева Н. М. Социально-сословная структура и общественные объединения городов Псковской губернии во второй половине XIX века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – СПб., 2009.
3. Галимова Л.Н. Симбирское купечество во второй половине XIX – начале XX века (Социально-бытовой аспект): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Ульяновск, 2005.
4. Плошинский Л.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. – СПб., 1852.
5. Варадинов Н.В. Гильдии: историко-юридический очерк. – СПб., 1861.
6. Муллов П.А. Историческое обозрение правительственных

мер по устройству городского общественного управления. – СПб., 1864.

7. Чичерин Б.Н. О народном представительстве. – М., 1866.
8. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. – СПб., 1875.
9. Ключевский В.О. История сословий в России. – М., 1913.
10. Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. – М., 1909.
11. Пажитнов К. Очерк развития буржуазии в России // Образование. – 1907. – № 2.
12. Тимофеев А.Г. История Санкт-Петербургской биржи. – СПб., 1903; Иваск У.Г. Суконные фабриканты Бабкины. Генеалогический этюд. – М., 1910; Иваск У.Г. Родословная Москвитных. – М., 1910; Торговое и промышленное дело Рябушинских. – М., 1913; Иоксимович Ч.М. Мануфактурная промышленность в прошлом и настоящем. – М., 1915; Краткий очерк 25-летней деятельности Алафузовских торгово-промышленных предприятий 1891-1916 гг. – Петроград, 1916.
13. Маркевич А.И. Калужские купцы Дехтяревы. – Одесса, 1891; Московская биржа. 1839 - 1889. – М., 1889; Беляев И.С. Купеческие родословные как исторический источник. Чулхонцы – посадские люди Юдины. – М., 1900; Чулков Н.П. Московское купечество XVIII – XIX столетий (Генеалогические заметки) // Русский архив. – 1907. – № 12; История московского купеческого общества. 1863 – 1913. Т. 1-5. – М., 1913 – 1916; Московское купеческое собрание. Исторический очерк. – М., 1914.
14. Есиева И.В. Купеческая династия Ушковых (первая половина XIX в. – 1918 г.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Казань, 2004.
15. Берлин П.А. Русское купечество и война 1812 года // Отечественная война и русское общество. – Т. 5. – М., 1912.
16. Данилова Л.В. Становление марксистского направления в советской историографии эпохи феодализма // Исторические записки. – Т.76. – М., 1965.
17. Лавицкая М.И. Эволюция сословного общества Орловской губернии в условиях российской модернизации второй половины XIX – начала XX в.: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – М., 2010.
18. Переход от феодализма к капитализму в России. Всесоюзная дискуссия. – М., 1969.
19. Яковцевский В.Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. – М., 1953.
20. Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. – М., 1958.
21. Рындзюнский П.Г. Городское население // Очерки экономической истории России первой половины XIX в. – М., 1959.
22. Рындзюнский П.Г. Изучение городов России первой половины XIX в. // Города феодальной России. – М., 1966.
23. Полянский Ф.Я. Первоначальное накопление капитала в России. – М., 1958.
24. Полянский Ф.Я. Городское ремесло и мануфактура в России в XVIII в. – М., 1960.
25. Кафенгауз Б.Б. Купечество. Города // Очерки истории СССР: Период феодализма: Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. – М., 1954.
26. Кафенгауз Б.Б. Город и городская реформа 1785 г. // Очерки истории СССР: Период феодализма: Россия во второй половине XVIII в. – М., 1956.
27. Клокман Ю.Ф. Город в законодательстве русского абсолютизма во второй половине XVII – XVIII вв. // Абсолютизм в России (XVII – XVIII вв.). – М., 1964.
28. Клокман Ю.Ф. Социально-экономическая история русского города: Вторая половина XVIII в. – М., 1967.
29. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // Укр. іст. журн. – 1959. – № 5.
30. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). – К., 1962.
31. Рабинович Г.Х., Скубневский В.А. Буржуазия города Барнаула (1861 – середина 90-х годов XIX в.) // Из истории Сибири. – Вып. I. – Томск, 1970.

32. Миронов Б.Н. Спорные и малоизученные вопросы истории русского позднефеодального города в современной историографии // Генезис и развитие феодализма в России. Проблемы историографии. – Л., 1983.
33. Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е гг.: демографическое, социальное, экономическое развитие. – Л., 1990.
34. Разгон В.Н. Сибирское купечество в XVIII – первой половине XIX века. Региональный аспект предпринимательства традиционного типа. – Барнаул, 1998.
35. Кузнецов В.В. Купечество малых волжских городов Саратовской губернии в конце XVIII – первой половине XIX века: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Саратов, 2007.
36. Андреев Н.В. Методология и история отечественной историографии развития городов и городского хозяйства России последней четверти XVIII – первой половины XIX в. – Екатеринбург; Пермь, 2003.
37. Гуржій О.І. Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку // Укр. істор. журн. – 2004. – № 3.
38. Гуржій І.О. Купецтво // Радянська енциклопедія історії України. – К., 1970. – Т. 2.

Т. О. Шаравара

МОДЕРНІЗАЦІЯ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.: ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

На сучасному етапі розвитку історичної науки питання модернізації фінансової системи Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. усе більше привертають увагу фахівців. Актуальність обраної для дослідження проблеми пояснюється й тим, що процеси модернізації сучасної фінансової системи неможливі без вивчення досвіду попередніх поколінь, які заклали підвалини фінансового сьогодення: запровадили публічність та єдність бюджету, казначейство, реформували систему Державного фінансового контролю тощо.

Першу спробу історіографічного аналізу фінансових реформ здійснив А. Погребінський [1]. Дослідивши бюджетну реформу 1862 р., учений дав оцінки тільки деяким її складникам. Зауважимо, що більшість фінансових реформ не висвітлені в історіографічних працях, отже виникає необхідність у створенні такого дослідження. Враховуючи різноманітну за змістом історіографію проблеми, ставимо за мету дати аналіз наявним публікаціям, оцінити чинники, що вплинули на їхній характер та зміст, виокремити маловивчені питання. Варто наголосити, що в тогочасній історіографії науковці окремо аналізували: бюджетну реформу, єдності каси (на зразок сучасного Казначейства), реформу попереднього та основного державного контролю, податкову (під якою розуміли відміну подушного податку), реформу винних відкупів (вивчали окремо від решти акцизних перетворень, а під акцизною розуміли акцизи на сіль), грошову реформу. Таким чином, враховуючи особливості сприйняття фінансових реформ дорадянськими вченими, проаналізуємо насамперед історіографію базових реформ: бюджетної, єдності каси, попереднього та основного державного контролю, реформу винних відкупів.

Розширення товарно-грошових відносин, розвиток промисловості, збільшення витрат на утримання бюрократичного апарату, сухопутних сил і воєнно-морського флоту вимагало пристосування фінансової системи Російської імперії до вимог часу. Проблема полягала в постійному дефіциті бюджетів, відсутності єдиної каси (на зразок сучасного Казначейства), належного контролю за фінансовими витратами. Зрештою, вона стала очевидно як для політиків, так і для представників промисло-

вих кіл, які були зацікавлені в іноземних інвестиціях та фінансовій стабільності.

Тогочасна історіографія дозволяє з'ясувати стан розвитку російської фінансової науки, проаналізувати рівень її впливу на формування наукового підґрунтя розпочатим фінансовим перетворенням. Окремі зарубіжні джерела вказують на те, що у першій половині XIX ст. відбувся процес виокремлення фінансової науки з політичної економії в самостійну галузь знань. Ця ідея належала німецькому вченому К. Рау (1806 – 1873 рр.), автору першого підручника з фінансів, на основі якого вивчали фінансову справу й в Росії. Низка авторитетних європейських дослідників: К. Рау [2], Л. Штейн [3], Р. Майер [4], В. Вок [5] під бюджетом розуміли законопроект, що визначав державний кошторис і затверджувався законодавчою владою за участі народних представників. Їхні погляди суттєво впливали на світогляд російських чиновницьких кіл, проте консерватизм останніх не дозволяв піти на рішучі кроки щодо модернізації фінансової системи у першій половині XIX ст. На цьому етапі російська фінансова наука самостійно не могла сформувати й обґрунтувати пропозиції щодо можливих реформ. У силу цього М. Рейтерн, розуміючи безперспективність політики попередників, першим із міністрів висловився за докорінну модернізацію фінансової системи Росії [6, 117]. Наслідком усвідомлення правлячими колами необхідності реформ та вивчення зарубіжного досвіду стало відрядження генерал-контролера департаменту цивільних звітів В. Татарінова до Європи [7, 42].

В історіографії знайшов висвітлення проект бюджетної реформи та реформи державного контролю, розроблений В. Татаріновим. Погляди генерал-контролера опублікувало офіційне видання «Журнал департаменту економіки Государственного совета». В. Татарінов доводив, що бюджет буде успішним лише за умови, якщо дозволяє побачити повну картину очікуваних прибутків та видатків, коли інформація про них подається своєчасно та систематично і дає можливість перевірки [8]. Подібні ідеї обґрунтовувалися у спеціальних працях, присвячених порядку формування бюджету, державним прибуткам і витратам, як за авторством російських дослідників, так і іноземних фахівців [9]. Російським можновладцям найбільше імпонувала французька процедура прийняття бюджету, оскільки він затверджувався за погодженням з міністрами. Тому праці французьких авторів М. д'Одіфре [10] і Мерлена [11] передруковували в Росії і вони суттєво впливали на світогляд чиновницьких кіл. Отже, на середину XIX ст. було підготовлене теоретичне підґрунтя фінансових реформ. Російська фінансова система мала бути пристосована до європейських норм аби уникнути економічної ізоляції.

Зрештою, 18 лютого 1859 р. Олександр II затвердив, поданий Вищою контрольною комісією, проект модернізації бюджетної справи, касового устрою (єдиної каси) та державного контролю, в тому числі й попереднього контролю. Таким чином, реформи, що увійшли в історію під спрощеною назвою «фінансова реформа», запропонованою радянськими істориками, насправді являлися собою низку складних, взаємопов'язаних заходів, які дозволяли модернізувати фінансову систему країни та пристосувати її до потреб часу. Закон від 22 травня 1862 р. отримав подвійну назву: «Положення про державний бюджет», яке відповідало вимогам європейських стандартів, і «Правил укладання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету, фінансових кошторисів міністерств та головних управлінь» [12]. «Правила» чітко відобразили офіційну російську фінансову термінологію та особливості конкретного історичного етапу розвитку фінансової системи Росії. Названі три рефор-